

Cultural characteristics of Islamic cities that emerge as centers of knowledge at the 10th century A.D.

Miladi X. yüzyılda ilim merkezleri olarak öne çıkan İslam şehirlerinin kültürel nitelikleri

Lütfi Şeyban¹

Abstract

The purpose of this paper is to identify the cultural characteristics of Islamic cities, which emerge as centers of knowledge, and consequently to draw attention to the cultural level attained by the Muslim states of the era.

Information on the cultural life and the identities, personalities, the course and venues of education, mentors and students of the scholars are generally contained in sources known as *tabakât* [i.e. collections] and *a'lâm* [i.e. traces]. These sources provide detailed information on the scholarship, education and cultural life of Muslim lands, while also shedding light on the cities frequented by the scholars for *rihla* [i.e. journey undertaken especially for divine wisdom and knowledge]. Information on the level of cultural development of such cities in a given period of time is often set out in sources on the history of cities, history of geography and general history of Islam.

Information contained in these sources and the interpretation of this information call attention to three particular issues: firstly, the rich variety of the scholarly and cultural activities performed in terms of both form and content implies that the Muslim lands in the tenth century attained a high cultural and civil status in comparison with its contemporaries. The second important

Özet

Bu tebliğin amacı, hicri IV./miladi X. yüzyılda ilim merkezleri olarak öne çıkan İslam şehirlerinin kültürel niteliklerini tanımak ve dolayısıyla o çağın Müslüman devletlerinin sahip oldukları kültürel düzeye dikkat çekmektir.

İslâm tarihinde kültürel hayat ile bilginlerin kimlik, kişilik, tahsil hayatı ve tahsil yerleri, ders aldıkları hocaları ve ders verdikleri talebeler hakkındaki bilgiler, daha çok *tabakât* veya *a'lâm* kitapları olarak adlandırılan kaynaklarda bulunmaktadır. Bu kitaplardaki kayıtlar Müslüman yurdunun ilim, eğitim ve kültür hayatı hakkında ayrıntılı bilgi sunarken, aynı zamanda bilginlerin ilim tahsili yani rihle amacıyla gittikleri şehirleri de haber vermektedir. Bu şehirlerin özellikle o çağa özgü kültürel gelişmişliği hakkındaki bilgiler ise daha çok şehir tarihi, coğrafya tarihi ve genel İslam tarihi kaynaklarında bulunmaktadır.

İşte bu kaynakların analiz edilmesi yoluyla elde edilen bilgi ve tespitler şu üç olguya dikkat çekmektedir. Birincisi, icra edilen ilim ve kültür faaliyetlerinin hem çeşit hem de içerik bakımından oldukça zengin olması, miladi X. Yüzyılda İslam ülkesinin hemen her bakımdan kendi çağdaşları arasında yüksek bir kültürel ve medeni düzeye erişmiş olduğuna işaret etmektedir. İkinci önemli sonuç, sosyal ve kültürel hayat üzerinde oldukça etkin bir

¹ Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Arts and Letters, History Department, seyban@sakarya.edu.tr

aspect is that almost all of the scholars who were active agents in the social and cultural life went to cities renowned as cultural hubs to receive higher education. Lastly, those who completed their education in cities emerging as cultural centers started working as active scientists and educators, having been convinced that they had been educated in accordance with the norms of their time.

Keywords: 10th century, scholars, cultural centers, Islamic city, Mashriq, Maghreb

konumda bulunan bilginlerin hemen tamamının kültür merkezleri olarak öne çıkan şehirlerde yüksek tahsil amacıyla buldukları gerçeğidir. Üçüncü sonuç ise, kültürel merkezler olarak öne çıkan şehirlerde tahsilini tamamlayanların, zamanın kurallarına uygun şekilde kendini yetiştirdiğine kani olarak bilim ve eğitim faaliyetlerinde aktif görev almış olmalarıdır.

Anahtar Kelimeler: X. Yüzyıl; İslam; bilgin; kültür; şehir; maşriq; Mağrib

[\(Extended English abstract is at the end of this document\)](#)

GİRİŞ

Bu tebliğin amacı, hicri IV./miladi X. yüzyılda ilim merkezleri olarak öne çıkan İslam şehirlerinin kültürel niteliklerini araştırmak ve dolayısıyla o çağın Müslüman devletlerinin sahip oldukları kültürel düzeye dikkat çekmektir. Bu çalışmanın, mezkûr şehirlerdeki ilim ortamı ve bu ortamın temel unsuru olan bilginlerin tahsil ve tedris hayatıyla ilgili hususların anlaşılmasına katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Tarihçiler tarafından “İslâmî Altın Çağ” (Islamic Golden Age) olarak nitelenen VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar geçen beş asırlık dönem, bu beş asrın içinde de özellikle X. yüzyıl hem İslam hem de dünya medeniyet tarihi bakımından çok önemli görülmektedir. Bunun başlıca sebebi, Doğu Roma ya da Bizans ve daha sonra Avrupa ile yaşanan karşılıklı savaflara rağmen, bu çağlarda yaşanan medenileşme ya da medeniyet hareketidir. Medenî gelişimi sağlayan unsurların başında ise ilim-kültür hareketliliği ve bu hareketlilik sayesinde birer kültürel çekim merkezine dönüşen İslam şehirleri gelmektedir.²

İslam, kendisinden evvel dünyayı asgari şartlarda da olsa mamur ederek insanoğlu için yaşanılır bir yer haline getirmesi beklenen Roma ve Sasani gibi büyük güçlerin tükendiği bir çağda gelmiştir. Geliş gayesi ise zaten geldiği çağın şartları içinde açıkça görülmektedir. Yani, İslam adı altında Hz. Muhammed’e yüklenen yegâne misyonun dünyayı insanoğlu için yeniden yaşanılır bir yer haline dönüştürmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu misyonu yerine getirirken önce insanlar yeni kurulacak düzenin kendileri için hayat kaynağı olacağı hususunda ikna edilmiş sonra da bunun dünyaya yeni bir nefes olabileceğine inandırılmışlardır. Bunu ise topluluk, toplum ve devlet olma aşamaları takip etmiştir.

² Norman Daniel, *The Arabs and Medieval Europe*, London 1979, s. 5 vd.; Maurice Lombart, *İslam’ın Altın Çağı: İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. Nezih Uzel, İstanbul 2002, s. 29 vd.

İşte bu toplum ve devlet aşamasında İslam, bilimsel bir gereklilik olarak dört direk üzerine inşa edilen sosyo-politik bir harekete dönüşmüştür. Bunlar, Ulucami ile başlayan bir toplumsal müesseseleşme hareketi, Ehl-i Suffe ile başlayan yeni ilim-kültür hareketi, muâhât denen İslam kardeşliği ile başlayan toplumsal kaynaşma hareketi ve son olarak da Medine Vesikası denen uluslararası antlaşma ile başlayan devletleşme hareketidir. Bu inşa sürecinin merkezindeki lider olarak Hz. Muhammed, ilmin kaynağı kabul edilen Allah'tan gelen emir ve prensiplerin uygulayıcısı konumunda bulunmuş, O'nun yanında yetişen Suffe Ehli ise, İslam devletine tâbi olan yeni toplumlara yeni sistemi uygulama göreviyle gönderilmiştir. Sonuçta İslamlaşma denen bir buçuk asırlık bir uzun süreç yaşanmış ve dünyanın kültürel merkezi kabul edilen Ortadoğu ve Akdeniz coğrafyasında VIII. Yüzyıldan itibaren dev bir dünya devleti formunda bir medeniyet ortaya çıkmıştır.

Gerçekte *şehir* kelimesi Pehlevîce olup hâkimiyet veya devlet anlamına gelmektedir. Aynı şekilde *medîne* kelimesi de şehir anlamında ve kökeni medeniyete dayanmaktadır. Yani, tarihi bir realite olarak İslam'ın yayılması denen olgu, aslında İslamlaşma ve şehirleşme yoluyla sağlanan bir medeniyet inşa sürecinden ibarettir. Dolayısıyla hem teoride hem de tarihi pratikte İslam, göçebeliliği ve kabileciliği reddeden bir şehir dini ya da medeniyet inşa sürecinin gerektirdiği toplumsal ve siyasi bir ahlâk-hukuk sisteminin adı olarak ortaya çıkmaktadır. İşte bu İslam medeniyetinin kurucu ve taşıyıcı merkezleri konumunda bulunan şehirlerin kültürel niteliklerini araştırmak, bugünü gereği gibi yaşama ve geleceği inşa etmede bizlere müspet yeni fikirler sunacaktır kanaatindeyiz.

Miladi X. Yüzyıl İslam Şehirlerinin Genel Nitelikleri ve Temel Unsurları

İslam'ın ortaya koyduğu kural ve prensipler bütünü göz önüne alındığında görülecektir ki, onun hedefi insanın ruhunu ve dünyasını mamur ederek ideal bir toplum ve devlet düzeni tesis etmektir. Gerçekte tarihsel bir realite olarak din, yaşanan hayatın tarzını ya da toplumsal kültürü belirleyen inanç temellerini ifade etmektedir. Dolayısıyla İslam şehirlerinin inşası sürecinde de öğrenme (ilim) ve dünyanın bilgi birikimiyle dünyayı imar etme (medeniyet) fikri, gerçekte İslam'ın bir vecibesidir. Kur'an'da insana yüklenen "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" olma misyonunun anlam ve amacı da bu olmalıdır.

Bu vecibenin yerine getirilmesi yolunda, İslam toplumunun uzun asırlar boyunca sürekli bir hareket halinde yani içinde pekçok fizik ve metafizik unsuru barındıran yeni bir inşa çabası içinde olduğu görülür. Bu çabanın bazı temel göstergeleri vardır. Bunlardan birisi *yollar*dır. Önceki milletlerden devralınanlara yenilerinin eklenmesiyle ortaya çıkan hem kara hem de suyolları, İslam medeniyetinin

atar damarları gibidir. Çünkü bütün insan ve meta hareketliliği yollar sayesinde mümkün olabilmektedir. Kervanlar ve gemiler vasıtasıyla gerçekleşen bu hareketlilik, maddi ve kültürel zenginliğin temel kaynağını teşkil etmiştir.³

Hicri IV./miladi X. yüzyıldaki İslam şehirleri için kaynaklar şöyle bir siyasi tasnif yapmaktadır: 1. On altı büyükşehir (emsâr), 2. Yetmiş yedi müstahkem eyalet başkenti (kasabât), 3. Eyalet şehirleri (medâin veya müdün), 4. Nâhiyeler (nevâhî), 5. Köyler (kurâ).⁴

İslam ülkesinde dört çeşit şehir vardı: 1. Helenistik Akdeniz şehri, 2. Mekke, San'a ve Füstât gibi Arap şehri, 3. Irak-İran şehri ve 4. Şark şehri. Arap şehrinin özelliği, binaların birbirine yapışık ve yüksek olmasıdır. Irak-İran şehirleri ise bir kale ile genelde 4 kapısı bulunan resmi merkez yani *medîne* ve tüccarlara ait çarşıların bulunduğu *sûk* kısmından ibaretti.⁵ Bundan sonraki kısım mahallelerden oluşurdu. Bunlar, merkezden çevreye doğru farklı üniteler şeklinde yapılanmışlardır. Evlerin yapısında mahremiyet esastı. Genelde hepsinde aileye özgür bir yaşam alanı sunan bir içavlu olur yani doğrudan sokağa açılmazlardı. Ayrıca, İslam şehrinde her yapı, Batı kültüründe olduğu gibi imaj odaklı değil, prensip olarak *işlev* odaklı inşa edilmiştir.⁶

İslam şehrinin sembolü ulucami veya minber idi. Çünkü bir toplum ve devlet dini olan İslam, Cuma namazının halife veya valinin imamlığında merkez büyük camide kılınmasına büyük önem atfetmiştir. Anayollar ulucâmiye çıkar, idari-toplumsal müesseseler ve pazar onun çevresinde toplanırdı. Ayrıca, o en başta gelen bir yükseköğretim kurumudur.⁷

İslam şehri mutlaka bir su yatağının çevresinde kurulmuştur. Çünkü su hem hayat kaynağı hem de Müslüman olmak ve İslam'ı yaşamak için gerekli ilk unsurdur. Bu nedenle şehrin kuruluşunda ilk önce inşa edilen yapı *hamam*dır. Bazı yerlerde evlerin içine ve bazılarında da sokaklardaki çeşmelere indirilerek şehre hayat veren suyolları genellikle yer altından giderdi. Bazıları ise ancak şehrin dışında yer üstüne çıkararak bahçe veya tarlalara su dağıtırdı.⁸ Ayrıca su bir estetik ve ruhsal tatmin unsuru olarak da hem saray ve köşklere hem de bahçelerde kullanılmıştır.

İslam şehri hem insanın yapısıyla hem de tabiatla uyumludur. Bu manada bitkilerle, canlılarla ve mezarlıklarla içiçe geçecek şekilde genellikle meyilli araziye inşa edilmiştir. Evlerin

³ Ebû'l-Hüseyn M. b. Ahmed İbn Cübeyr (ö. 614/1217), *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İ. Güler, İstanbul 2003, s. 20; Selçuk Mülayım, *İslam Sanatı: Büyük Bildirinin Göstergeleri*, İstanbul 2010, s. 60

⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisi (380/1000 civarı), *Absan at-taqasim fi ma'rifat al-aqalim*, haz. Andre Miquel, Institut Français de Damas, Damas (Dimaşk) 1963, s. 35

⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. S. Şaban, İstanbul 2000, s. 469; J. Gabriel Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, çev. Cevdet-Mithat Perin, İstanbul 1944, s. 20 vd.; Henry Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne*, çev. M.A. Kılıçbay, İstanbul 2006, s. 15

⁶ Lombart, s. 170 vd.; Selçuk Mülayım, s. 61

⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı vd., İstanbul 1991, s. 64

⁸ Mez, s. 471

konumlandırılmasında komşulara saygı esastır. Bu meyanda kimsenin manzara ve bahçe hakkı ihlal edilmezdi. Genelde görünüm olarak mütevazıdır, ekserisinde dini-askeri yapılar dışında yüksek binalar yoktur. Şehre yerleşen her bir topluluğa, buraya kendi kültürel rengini verme hakkı tanınır, bu sayede hem şehrin kültürü zenginleşir ve gelişir hem de her etnik ve dini topluluk kendi kültürünü muhafaza etme imkânına sahip olurdu. Böylelikle özgün kültürel toplulukların üst kimlik olan İslam'a uyum sağlamaları gerçekleşirdi. Bu şekilde oluşan İslam toplumu, Çin'den İspanya'ya ve Hint Okyanusu'ndan Orta Asya'ya kadar dev bir coğrafyada her inançtan insanın özgürce yaşayabildiği kendine özgü bir dünyayı inşa etmiştir.

Bugünkü anlamda belediye hizmetlerinin büyük kısmı devlet memurları tarafından yerine getiriliyordu. Bunlar şehir kadısının sorumluluğunda görev yapan polis hizmeti olan *şurta* ile vergi müfettişliği ve ahlâk-iktisat zâbıtı hizmeti olan *ihtisab*'dır.⁹

İslam şehrinin hemen bütün toplumsal fakat bilhassa eğitim hizmetlerini yürüten müessesesi *vakıftır*. “İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olan, malın en hayırlısı Allah yolunda harcanan, vakfın en hayırlısı da insanların acil ihtiyaçlarını karşılayandır” prensibini benimsemiş olan zengin Müslümanlar tarafından, Allah rızasını kazanmak maksadıyla vakıf eserler tesis edilmiştir. İslam'ın *zekât* ve daha geniş ifadesiyle *infâk* emrinin gereği olarak yapılan ve *sadaka-i câriye* denilen bir hayır çeşidi olan vakf'ın temeli Hz. Muhammed'in uygulamalarına dayanmaktadır. O, Medine'deki hurma bahçesi ile Fedek hurmalığını, gelirleriyle ümmetin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla vakfetmiştir. Ardından O'nun takipçileri de aynı şekilde İslam toplumuna vakıf eserler kazandırmışlardır. Emeviler ve Abbâsîler dönemlerinde, özellikle X. yüzyılda bu müessese daha da gelişmiş, hatta Abbâsîler *Vakıflar Nezâreti* kurmuşlardır. Vakıfların ifa ettiği hizmetler arasında yoksullar, güçsüzler, hastalar ve öğrencilere yardım etmek olduğu gibi; köprü, çeşme, yol, su bendi, cami, hamam gibi herkese hitap eden türden toplumsal eserler de mevcuttu.¹⁰ Vakıf eserleri arasında konumuz açısından ehemmiyet arz edenler özellikle cami, mektep, medrese, kütüphane ve handır.¹¹

İlim Merkezi Şehirler ve Kültürel Nitelikleri

Bilindiği gibi İslam kültüründe ilim, ilâhî ve beşerî bilgi yanında bilim için de kullanılan kapsamlı bir terimdir.¹² Kent veya şehir ise sosyal, kültürel, iktisadi, tarihi, dini, mimari ve estetik yönleriyle

⁹ Mez, s. 472

¹⁰ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 278-303

¹¹ Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Mustafa Hizmetli, *Taribte Şehir ve Pazar*, Ankara 2012, s. 21 vd.; Kazıcı, s. 81 vd.; Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti: Doğuştan Günümüze*, çev. A. Fidan-H. Menteş, İstanbul 1991, I, 102-107, 151-156

¹² İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA*, XXII, 109(-114)

insanlık tarihinin belli bir anında ve belli şartlarda oluşan bir yaşam alanıdır.¹³ İnsan topluluklarını insani değerlere bağlı bir hayattan uzaklaştıran ilkel şartların egemen olduğu câhiliye dünyasına, onu ortadan kaldıracak etkili bir müdahale olarak gelen İslam, tabiat ya da fizik kanunları gereğince kişiden topluma, toplumdan da devlete doğru bir dünya inşası sürecini takip etmiştir. Bu süreçte şüphesiz başat rolü, insan hareketliliğinin ya da kültürel etkileşimin yaşandığı şehirler oynamıştır. Çünkü şehirler toplumun bütününe yansır ve etkiler. Bu nedenle, daha Hz. Muhammed zamanında Medine ile başlayan şehirleşme süreci, X. yüzyılda İslam ülkesinin her bölgesinde ilmi merkezler olarak öne çıkan merkez şehirleri ortaya çıkarmıştır.

Maşrik Müslümanları, medeni gelişimin hemen her alanında olduğu gibi, şehircilikte de doğal olarak Roma ve Sasani geleneğini sürdürmüş, canlandırmış ve ona yeni bir ivme kazandırmışlardır. Mağrib ve Endülüs Müslümanları ise, Roma'nın çöküşünden bu yana küllenmiş, canlılık ve önemini yitirmiş bölgelerde, bölgesel özellikleri kendi Maşrik kültürleriyle mezcederek yeni bir gelişmiş şehirler silsilesi kurmuşlardır.¹⁴

X. Yüzyıla gelindiğinde artık üç asırdır süren bir kültürel gelişimin sonuçları net biçimde görülür hale gelmiştir. Abbâsîler ile birlikte artık İslam devletinin genişlemesi yani fetihler çok azalmış, buna karşın nüfus çok artmış, dolayısıyla şehirleşme doğal bir süreç olarak yaşanmıştır. İşte bu şehirleşme hâdisesinin gerçekleşmesinde merkez şehirlerin fonksiyonu büyük önem taşımaktadır. İslam ülkesinin her yanında oluşan ilim merkezi büyük şehirler, kültürel birer kandil gibi bulunduğu bölgeyi aydınlatmışlardır. Bunlar Medine, San'a, Dimaşk, Bağdad, Kûfe, Basra, müstakbel Kâhire'nin çekirdeği Füstât, İskenderiye, İsfahan, Rey, Semerkand, Buhara, Şiraz, Tebriz, Musul, Haleb, Harran, Kayravan, Marakeş, Fez, Kurtuba (Cordoba), Tuleytula (Toledo), İşbiliye (Sevilla), Sarakusta (Zaragoza) ve Gırnata (Granada) idi.¹⁵ Elbette bu şehirlere kültürel niteliklerini yükleyen şey, onların sahip olduğu ilim merkezi hüviyetleriydi. Bu nedenle buralarda geçerli olan eğitim anlayışı ve sistemini bilmek önem arz etmektedir.

İslam kültürünün oluşturduğu eğitim müesseseleri, her yaştan ve her kesimden insanın hem akıl ve bedenini hem de ruhunu eğitmeyi hedefleyen bir süreci öngörmekteydi. Bunu sağlamaya yönelik olarak ilim tahsil ve tedrisi için kullanılan saray, konak, menzil (ev), mektep, mescit, medrese,

¹³ Köksal Alver, "Kent İmgesi", *Kent Sosyolojisi*, ed. K. Alver, Ankara 2012, s. 9(-31)

¹⁴ Henry Pirenne, s. 15 vd.; Louis Gardet, "İslam Medeniyetinde Din ve Kültür", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İ. Kutluer, İstanbul 1989, IV, 113; Lombart, s. 167 vd.

¹⁵ İzzeddin Ali b. Ebu'l-Kerem İbnü'l-Esîr (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh*, Beyrut 1979, VIII, 229, 263, 275, 356, 445, 461, 469, 471, 534, 542, 608, 618, 697, 704; İbn Cübeyr, s. 21, 23, 27, 164, 191; İbn Abdülmü'min el-Himyeri, (ö.727/1327), *er-Ravzu'l-mi'târ fi haberil-aktâr (Sifatü Cezâireti'l-Endelîs)*, tahkik: İhsan Abbâs, Beyrut 1984, s. 54, 82, 105, 109, 191, 237, 278, 317-22, 351, 393, 441, 450-61, 486, 501, 563; İmâdüddin İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ' (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fi abbâri'l-beşer*, Beyrut 1997, I, 429, 448, 459, 451, 460; Lütü Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İstanbul 2010, s. 306, 378

kütüphane, ribat ve zâviye gibi çeşitli mekânlar vardı. Ayrıca, şiir ve edebiyat meclisleri olarak da bilinen işret meclisleri de şehrin kültürel yanını vurgulayan önemli bir unsurdur. Daha çok halkın insiyatifiyle fakat devlet adamlarının öncülüğü ve teşvik politikalarıyla gelişen eğitim ve kültür hayatı, Müslüman devletlerini çağdaşlarından ayırt eden vasıfların başında gelmekteydi.¹⁶

X. Yüzyılda ilim merkezi olarak beliren İslam şehirlerindeki eğitim kurumlarının tipolojisi, o şehirlerin kültürel niteliklerini bize sunmaktadır. Bu kurumlar, yabancı ilimlere yer verenler ve vermeyenler olarak ikiye ayrılmaktadır. Yabancı ilimlere yer vermeyen medrese öncesi kurumlar, içinde ders halkaları yani meclisleri bulunan camiler, mescitler, mektep, kütüb ve han idi. Câmî, Cuma namazı için Müslümanların toplandığı yer olması yanında, çeşitli İslâmî ilimler ile Arap dili ve edebiyatı gibi yardımcı ilimlerin eğitiminin verildiği bir mekân olma özelliğini de taşıyordu. Burada her hoca, bir halkada bir veya birden fazla konunun eğitimini veriyor ve her halkaya o konuyla ilgilenen talebeler katılıyordu. Hocaların maaşı halife veya sultan tarafından ödeniyordu. Talebelere burs verildiğine dair ise herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Talebeler muhtemelen hocadan izin alarak diledikleri halkaya katılma hürriyetine sahiptiler. Câmilerde olduğu gibi mescitler de hem İslâmî ilimlerin hem de Arap dili ve edebiyatının okutulduğu birer yüksek okul (college) olarak hizmet görmüşlerdir. Mektep ve kütüb bir ilköğretim kurumuydu. Uzmanlaşma eğitiminin hazırlık dönemini temsil ediyordu. Bir otel olarak hizmet veren hanlara gelince, bunlar aynı zamanda özel dersler vermek amacıyla da kullanılırdı. Mesela şehrin yabancısı olan bir bilgin, bir hanın üst katından bir oda kiralar ve orada ders verirdi.¹⁷

Yabancı ilimlere yer verenler ise, başta kütüphaneler ile hastaneler olmak üzere *dâr*, *beyt*, *hızâne* gibi adlarla anılanlar ve medreselerdi. *Kütüphaneler*, esas itibarıyla düzenli bir ders programına bağlı eğitim faaliyeti yürütülen yerler değildi. Bu kurumu tanımlayan farklı altı kelime mevcuttur. Bunlardan üçü yer adlarıdır: *Beyt* (oda), *hızâne* (hücre) ve *dâr* (ev). Diğer üçü ise muhtevayı ifade eder: *Hikme(t)*, *ilim* ve *kütüb* (kitaplar). Bu kelimelerden oluşan dokuz terim vardır: *Beytülhikme*, *hızânetülhikme*, *dârulhikme*, *dârulilm*, *dârulkütüb*, *hızânetülkütüb*, *beytülkütüb*, *beytüilm* ve *el-hızânetü'l-ilmîyye*. Kütüphanelerde okuma, kitap istinsahı (recopying), müzâkere (discussion) ve münâzara (disputation) amaçlı toplantılar ile bazılarında tedris (learning) faaliyeti de yapılırdı. *Hastanelere* gelince, bunlar aynı zamanda birer tıp okuluymuştu. *Medreseler* ise, Müslümanların başlıca eğitim kurumuydu. Aslında, bir hukuk koleji rolü üstlenen *mescid* ile onun hemen yanbaşında yer alan ve fıkıh derslerine devam eden talebeler için yurt hizmeti veren *han*'ın tabii gelişimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu kolej türünün gelişimi *mescid*,

¹⁶ İbnü'l-Farâdî, I, 221, 260-261; İbn Cübeyr, s. 21; S. Hüseyin Nasr, s. 59; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2013, s. 151 vd., 300-344; Ahmed et-Tâhirî, *Ammetü Kurtuba fî Abdi'l-Hilâfe*, Rabat 1988, s. 171 vd.

¹⁷ S. Hüseyin Nasr, s. 64; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, İstanbul 2012, s. 43, 54-55, 59-63

mescid-han külliyesi ve *medrese* olmak üzere üç safhada gerçekleşmiştir. Yani mescit İslam'ın doğuşuyla birlikte doğup gelişmiş, mescid-han külliyesi ise X. yüzyılda oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu yüzyılda ortaya çıkan *medrese*, gelişimini sürdürerek XI. yüzyılda zirveye ulaşmış ve bu kurum sayesinde talebelerin her türlü ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanır hale gelmiştir.¹⁸

İslam bilginlerinin biyografilerini aktaran kaynaklarda, rihle denen ilim yolculuğu geleneği önemli bir yer işgal etmektedir. Bu geleneğe uyararak, Doğu İslâm Dünyası Maşrıkli talebeler Maşrık içinde, Mağrib ve Endülüslüler ise Maşrık yurduna seyahat ederek yüksek tahsilini tamamlarlardı. Eğitiminin sonunda da genellikle ilim ve kitap yüküyle memleketine geri dönerlerdi. Rihle sayesinde İslam ülkesinin her bölgesi diğerleriyle sürekli bir ilim-kültür alışverişi içerisinde olurdu. Özellikle Endülüslüler bu sayede Maşrık'ın ilmî ve kültürel birikimini Endülüs'e, orada telif edilen kitapları da Endülüs kütüphanelerine veya kitaplıklarına kazandırıyorlardı.

Doğu İslâm Dünyası Maşrık'ın dört bir yanındaki kültür merkezi şehirlerinde bulunan eğitim müesseseleri, dünyanın her yanından gelen talebelere eğitim vermekteydi. Bu nedenle Maşrık medreseleri konumundaki müesseselerin müdâvimleri arasında Mağribliler ve Endülüslüler de bulunuyordu.¹⁹ Maşrık'ta yüksek tahsilini tamamlayan Mağribli ve Endülüslülerin ülkesi ise, X. yüzyılda Maşrık ülkesini bile geride bırakacak kültürel gelişime sahne olmuştur. Bu nedenle de özellikle Avrupa'dan gelen gayrimüslim gençler için bir câzibe yani hem eğitim hem de iş ve yaşam merkezi durumuna gelmiştir.

Halife, emîr ya da hükümdarların bilginlere karşı olan saygı, destek ve himâyeleri meşhurdur. Onlar kendi ülkesine gelmeyi tercih eden bilginlere gayet zengin bir çalışma ortamı ve imkânı sağlayarak onlardan sadece ilmî üretim yapmalarını ve halkını aydınlatmalarını istemişlerdir. Ayrıca, gerek Doğu İslâm Dünyası Maşrık'ta ve gerekse Mağrib ve Endülüs'te bilginlerin ekserisi, hem ilim meclislerinde hüsnü kabul görmüş hem de devletin birçok kademesinde ve şûrâ (danışma) meclislerinde görev almışlardır. Sonuçta bu tür politikalar sayesinde İslam ülkesi ilmî çalışmaların merkezi haline gelirken, eğitim ve bilim alanlarındaki gelişmelerin etkisiyle ülkenin hem sosyo-kültürel hem de iktisadi ve ticari hayatı yüksek düzeylere erişmiştir.²⁰ Ayrıca, gerek toplum ve gerekse devlet eliyle

¹⁸ İbn Cübeyr, s. 21; S. Hüseyin Nasr, s. 69; Makdisi, s. 63-67, 73; Titus Burckhardt, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, çev. T. Koç, İstanbul 2012, s. 241-265; Jesus Greus, *Así vivían en Al-Andalus*, Madrid 1991, s. 82; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. M. M. Karagözoğlu, İstanbul 2013, s. 125

¹⁹ E. Levi-Provençal, *el-Hadâratü'l-Arabîyye fî İsbânya*, çev. T.A. Mekki, Kâhire 1994, s. 51 vd.

²⁰ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb el-Girnâti (713-776/1313-1374), *A'mâliü'l-a'lâm fîmen bâyia kable'l-ibtîlâm min mü'lûki'l-İslâm*, tahkik: S. K. Hasen, Beyrut 2003, I, 42 vd.; İbn Bessâm eş-Şenterîni (ö.542/1147), *eş-Zabîra fî mebasîni ehli'l-Cezîre*, nşr. S.M. el-Bedri, Beyrut 1998, IV, 75 vd.; Karşılaştığımız: Olivia R. Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500*, Cambridge 1995; Albert F. Calvert – Walter M. Gallichan, *Cordova A City of the Moors*, New York 1907; Joseph MacCabe, *The Splendour of Moorish Spain*, London 1935; M. Rıza Hakîmî, *İslam Bilim Tarihi*, çev. H. Arslan, İstanbul 1999, s. 307; S. Hüseyin Nasr, s. 59; Fuat Sezgin, *İslâm Bilimler Tarihi*

teşvik edilen ilim-sanat çalışmalarının yoğunlaştığı şehirlerdeki eğitim müesseseleri sayesinde, bütün İslâm dünyasında medenî gelişim hızlanmış, zamanla bu gelişme Avrupa Hıristiyan dünyasını da etkilemiştir. Endülüs sonrası İspanya ve Portekiz ile birlikte özellikle X. ve XI. yüzyıllarda İslam dünyasıyla yoğun ticaret yapan İtalya şehirleri, İslam medeniyetinden elde ettikleri medeni kazanımları sayesinde Modern Avrupa uygarlığının öncüleri olmuşlardır.²¹

Sonuç

Bugün bilinen bir olgudur ki, Ortaçağ dünya tarihinin en görkemli şehirleri İslam yurduydular. Bunun temel dayanaklarından birisi, fethedilen ülkeleri ya da halkları büyük merkez şehirler kurarak yönetme veya elde tutma mecburiyetidir. Bir medeniyet hamlesi şeklinde ortaya çıkan İslâmiyet, çeşitli iç ve dış etkenlerle yarım asırda dünyanın merkezi coğrafyasının neredeyse tamamına yayılma kabiliyeti sergilemiştir. Bu yayılmanın hem ardında hem de önünde İslam devletine tâbi olan halklara özgürlük, ekmek, huzur ve refah gibi temel yaşam unsurlarını sunma gerçekliği mevcuttur.

İslam şehirlerinin kuruluşu, gelişmesi ve idaresinde örnek alınan model, Hz. Muhammed'in şehri Medine olmuştur.

Hiç şüphesiz İslam şehirlerini bayındır hale dönüştürenler, bilge idareciler ile onların yanında toplumun idaresi ve aydınlatılması işine kendilerini adayarak bilginlerdir. Bilginlerin hangi şartlarda yetiştikleri ve şehirlerin gelişiminde ne gibi katkılar sundukları hususu ise, şehirlerin medeniyet merkezleri olarak yükselmesi konusunun ana maddelerinden birisidir.

Kaynaklar

AÇIKGENÇ, Alparslan, *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İSAM, İstanbul 2008

ALVER, Köksal, "Kent İmgesi", *Kent Sosyolojisi*, ed. K. Alver, Ankara 2012, s. 9-31

BENEVOLO, Leonardo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, çev. N. Nirven, İstanbul 1995

BURCKHADT, Titus, *İslam Sanatı Dil ve Anlam*, çev. T. Koç, İstanbul 2012

BURCKHADT, Titus, *La Civilización Hispano-Arabe*, Madrid 2008

Üzerine Konferanslar, İstanbul 2012, s. 113 vd.; Alparslan Açikgenç, *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İSAM, İstanbul 2008, s. 50-53; Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Balikesir Üniversitesi SB Dergisi*, S. 6 (Aralık 2001), s. 78-87

²¹ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 352; Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, çev. N. Nirven, İstanbul 1995, s. 43 vd.; Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, çev. G. Ç. Güven, İstanbul 2014, s. 83; Julie Scott Meisami, "Arabic Culture and Medieval European Literature", *Journal of the American Oriental Society*, American Oriental Society, Vol. 111, No. 2, (April - June 1991), s. 343 -351; Rius, Monica, "Science in Western Islam: Circulation of Knowledge in the Mediterranean", *Contributions to Science*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 5/2 (2009), s. 141-146; Boaz Shoshan, "High Culture and Popular Culture in Medieval Islam", *Studia Islamica*, Maisonneuve & Larose, S. 73 (1991), s. 67-107; Levi-Provençal, *el-Hadâra*, s. 97 vd.; Titus Burckhardt, *La Civilización Hispano-Arabe*, Madrid 2008, s. 61

- CALVERT, Albert F. – Walter M. Gallichan, *Cordova A City of the Moors*, New York 1907
- CONSTABLE, Olivia R., *Trade and Traders in Muslim Spain: The Commercial Realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500*, Cambridge 1995
- DANIEL, Norman, *The Arabs and Medieval Europe*, London 1979
- EBÛ'L-FİDÂ', İmâdüddin İsmail b. Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî abbâri'l-beşer*, I, Beyrut 1997
- GARDET, Louis, “İslam Medeniyetinde Din ve Kültür”, *İslam Taribi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İ. Kutluer, İstanbul 1989, IV, 111-143
- GOODY, Jack, *Tarih Hırsızlığı*, çev. G. Ç. Güven, İstanbul 2014
- GREUS, Jesus, *Así vivían en Al-Andalus*, Madrid 1991
- GÜL, Muammer, “İslam Şehrinin Doğuşu”, *Balıkesir Üniversitesi SB Dergisi*, S. 6 (Aralık 2001), s. 78-87
- HAKİMÎ, M. Rıza, *İslam Bilim Tarihi*, çev. H. Arslan, İstanbul 1999
- HİMYERÎ, İbn Abdülmü'min (ö.727/1327), *er-Ravzu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr (Sıfatü Cezâreti'l-Endülü)*, tahkik: İhsan Abbâs, Beyrut 1984
- HİZMETLİ, Mustafa, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara 2012
- İBN BESSÂM, Ebû'l-Hasan Ali eş-Şenterînî (ö.542/1147), *eş-Zabîra fî mehâsini ehli'l-Cezâre*, nşr. S.M. el-Bedri, IV, Beyrut 1998
- İBN CÜBEYR, Ebû'l-Hüseyin M. b. Ahmed (ö. 614/1217), *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İ. Güler, İstanbul 2003
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ali b. Ebu'l-Kerem (ö.630/1232), *el-Kâmil fî't-târîh*, VIII, Beyrut 1979
- İBNÜ'L-HATİB, Lisânüddin el-Gırnâtî (713-776/1313-1374), *A'mâlü'l-a'lâm fîmen bâyia kable'l-ihtilâm min mü'lûki'l-İslam*, tahkik: S. K. Hasen, I, Beyrut 2003
- KAZICI, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2003
- KUTLUER, İlhan, “İlim”, *DİA*, XXII, 109-114
- LEROUX, J. Gabriel, İlk Akdeniz Medeniyetleri, çev. Cevdet-Mithat Perin, İstanbul 1944
- LEVI-PROVENÇAL, E., *el-Hadâratü'l-Arabîyye fî İsbânya*, çev. T.A. Mekkî, Kâhire 1994
- LOMBART, Maurice, *İslam'ın Altın Çağı: İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. N. Uzel, İstanbul 2002
- MacCABE, Joseph, *The Splendour of Moorish Spain*, London 1935
- MAKDİSÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed (380/1000 civarı), *Absan at-taqasim fî ma'rifât al-aqalim*, haz. Andre Miquel, Institut Français de Damas, Damas (Dımaşk) 1963
- MAKDİSÎ, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, İstanbul 2012
- MEİSAMÎ, Julie Scott, “Arabic Culture and Medieval European Literature”, *Journal of the American Oriental Society*, American Oriental Society, Vol. 111, No. 2, (April - June 1991), s. 343 -351
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. S. Şaban, İstanbul 2000
- MIQUEL, Andre, *İslâm ve Medeniyeti: Doğuştan Günümüze*, çev. A. Fidan-H. Menteş, I, İstanbul 1991
- MÜLAYİM, Selçuk, *İslam Sanatı: Büyük Bildirinin Göstergeleri*, İstanbul 2010
- NASR, Seyyid Hüseyin, *İslam'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı vd., İstanbul 1991
- ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüsten Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara 2013

PEDERSEN, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. M. M. Karagözoğlu, İstanbul 2013

PIRENNE, Henry, Hz. *Muhammed ve Charlemagne*, çev. M.A. Kılıçbay, İstanbul 2006

RİUS, Monica, “Science in Western Islam: Circulation of Knowledge in the Mediterranean”, *Contributions to Science*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 5/2 (2009), s. 141–146

SEZGİN, Fuat, *İslâm Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar*, İstanbul 2012

SHOSHAN, Boaz, “High Culture and Popular Culture in Medieval Islam”, *Studia Islamica*, Maisonneuve & Larose, S. 73 (1991), s. 67-107

ŞEYBAN, Lütfi, *Reconquista Endülü’s’te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul 2010

TÂHİRÎ, Ahmed, *Âmmetü Kurtuba fî abdi’l-Hilâfe*, Rabat 1988

Extended English Abstract

The purpose of this paper is to identify the cultural characteristics of Islamic cities, which emerge as centers of knowledge, and consequently to draw attention to the cultural level attained by the Muslim states of the era.

Information on the cultural life and the identities, personalities, the course and venues of education, mentors and students of the scholars are generally contained in sources known as tabakât [i.e. collections] and a'lâm [i.e. traces]. These sources provide detailed information on the scholarship, education and cultural life of Muslim lands, while also shedding light on the cities frequented by the scholars for rihla [i.e. journey undertaken especially for divine wisdom and knowledge]. Information on the level of cultural development of such cities in a given period of time is often set out in sources on the history of cities, history of geography and general history of Islam.

Information contained in these sources and the interpretation of this information call attention to three particular issues: firstly, the rich variety of the scholarly and cultural activities performed in terms of both form and content implies that the Muslim lands in the tenth century attained a high cultural and civil status in comparison with its contemporaries. The second important aspect is that almost all of the scholars who were active agents in the social and cultural life went to cities renowned as cultural hubs to receive higher education. Lastly, those who completed their education in cities emerging as cultural centers started working as active scientists and educators, having been convinced that they had been educated in accordance with the norms of their time.

The period from 8th century until the 13th century, which is denominated as Islamic Golden Age by the historians, and particularly 10th century is of paramount importance for the history of Islamic and world civilization mainly due to the fact that despite ongoing wars fought between the Muslims and East-Roman Empire or Byzantium, and later on Europe, there was a strong movement of civilization during this period. Among the most important elements of the development of civilization is the vibrant movement of knowledge and culture which transformed many Islamic cities into zeniths of cultural attraction.²²

Islam emerged in an era which saw the disappearance of big powers such as Roman and Sassanid Empire, who were at least expected to bring about peace and prosperity to the world, thus rendering the earth livable for the people. The circumstances at the time of the emergence of Islam speak for the ultimate grounds for its inception. In other words, one can argue that the mere

²² Norman Daniel, *The Arabs and Medieval Europe*, London 1979, p. 5 et al.; Maurice Lombart, *The Golden Age of Islam* [İslam’ın Altın Çağı: İlk Zafer Yıllarında İslam], trans. Nezih Uzel, İstanbul 2002, p. 29 et al.

mission bestowed upon Prophet Muhammad under the name of Islam was to make the world livable for the masses again. On the way to fulfilling this mission, people were first persuaded the new order would be a spring of life and later that this would bring fresh air to the world. This initial foundation was followed by the establishment of a community, a society and a state.

Islam, during this stage of the establishment of a society and a state, transformed into a socio-political movement based on four fundamental constituents informed by the dictations of science. These constituents are the social institutionalization movement which began with *el-Gâmi' al-Kabîr* (the central mosque); the new knowledge-culture movement which began with *Ahl al-Suffa* (the scholars), the social coalescence movement which began with Islamic fraternity known as *muabat* (brotherhood) and finally, the phase of becoming a state which began with the international treaty known as Constitution of Medina. Acting as the leader of this process, Prophet Muhammad implemented the orders and principles of Allah, embraced as the source of all knowledge. *Ahl al-Suffa*, who were raised beside Prophet Muhammad, were delegated to implement the new system in societies subjected to the Islamic Government. As a result, a period of one and a half century known as Islamization unfolded, resulting in a mighty civilization organized as a massive world-state in the Middle East and the Mediterranean from the 8th century on.

As is known today, the most glorious cities of the Middle Ages were in the lands of Islam. One of the main reasons for that was the necessity of governing or containing the newly conquered countries or people through establishment of central provinces. Emerging as an act of civilization, Islam was able to control almost all of the most important places in the worlds in five hundred years with the assistance of internal and external factors. This expansion was made possible through providing the people subjected to Islamic Government with freedom, bread, peace and welfare.

The model followed in the establishment, development and governance of Islamic cities was Medina, the city of Prophet Muhammad.

Without a doubt, the development for Islamic cities was a result of the endeavors of erudite governors as well as scholars who devoted their time and energy to the management and illumination of the society. The circumstances in which these scholars were developed intellectually and their contributions to the improvement of cities is one of the most important aspects of the rise of these cities as the heart of civilization.